

ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ У РАЗІ ПЕРЕТИНУ МИТНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ ЧОЛОВІКАМИ-СТУДЕНТАМИ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Кузніченко О. В., Менсо І. В.

Метою статті є дослідження проблемних аспектів євроінтеграції України в умовах дії воєнного стану, що пов'язані з порушенням основоположних принципів Конституції України у разі перетину кордону здобувачами професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, асистентами-стажистами, аспірантами та докторантами, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти. Перетин кордону цією категорією осіб був досить складним процесом, що було спричинено неоднозначним трактуванням та застосуванням норм законодавства територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки і прикордонною службою. Відповідно до законодавства України ця категорія осіб має право на отримання відстрочки від мобілізації, однак не має права на перетин державного кордону під час дії воєнного стану.

При цьому Адміністрація Державної прикордонної служби у своєму Листі-роз'ясненні органам Держприкордонслужби від 17.03.2022 р. № 23-6855/0/6-22-Vikh «Щодо порядку організації виїзду за кордон на період дії правового режиму воєнного стану» дала роз'яснення щодо порядку організації виїзду за кордон на період дії правового режиму воєнного стану, дозволивши виїзд здобувачам освіти. Разом із тим ці виключення не стосувалися здобувачів освіти українських вишів. Також варто зазначити, що жодних змін до законодавства України не було внесено, в тому числі і до Постанови КМУ «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами» від 27 січня 1995 р. № 57.

Важливо зазначити, що відповідно до чинного законодавства України листи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади не є нормативно-правовими актами і не можуть встановлювати нові правові норми, а мають лише інформаційний, рекомендаційний, роз'яснювальний характер та є службовою кореспонденцією.

Незважаючи на вищезазначене, цій категорії осіб все-таки дозволялося виїжджати за кордон для навчання. Однак уже 14 вересня 2022 військово керівництво ухвалило рішення з 14 вересня 2022 р. скасувати можливість пропуску цієї категорії громадян.

Отже, ситуація склалася таким чином, що гарантована ч. 1 ст. 24 Конституції України рівність

конституційних прав і свободи людей, а також їх рівність перед законом були порушені. Одним здобувачам освіти була дана можливість виїхати за кордон для навчання, інші такої можливості були позбавлені. Дії органів державної влади повинні відповідати законодавству без будь-яких винятків. Саме дотримання основоположних конституційних принципів є засадами демократичної, правової держави.

Ключові слова: конституційні права, євроінтеграція, перетин державного кордону, здобувачі освіти, воєнний стан, демократична, правова держава.

Kuznichenko O. V., Menso I. V. Constitutional rights observation while crossing the customs border of Ukraine by male students during the martial status rule

The article examines the problematic aspects of the European integration of Ukraine in the conditions of martial law, which are related to the violation of the fundamental principles of the Constitution of Ukraine when crossing the border by those obtaining professional (vocational and technical), professional pre-higher and higher education, assistant trainees, graduate students and doctoral students who are studying by full-time or dual forms of education. Crossing the border for this category of persons was a rather complicated process, which was caused by the ambiguous interpretation and application of the legislation by the territorial recruitment and social support centers and the border service. According to the legislation of Ukraine, this category of persons has the right to receive a postponement of mobilization, but does not have the right to cross the state border during martial law. At the same time, the Administration of the State Border Service in its Letter of clarification to the bodies of the State Border Service dated 17.03.2022 No. 23-6855/0/6-22-Vikh "Regarding the procedure for organizing travel abroad during the period of the legal regime of martial law" provided clarification on the procedure for organizing travel abroad during the period of the legal regime of martial law, thus allowing education seekers to leave. At the same time, these exclusions did not apply to students of Ukrainian higher education institutions. It is also worth noting that

no changes were made to the legislation of Ukraine, including to the Resolution of the CMU "On Approval of the Rules for Crossing the State Border by Citizens" dated January 27, 1995 No. 57.

It is important to note that in accordance with the current legislation of Ukraine, letters from ministries and other central executive bodies are not normative legal acts and cannot establish new legal norms, but have only an informational, advisory, explanatory nature and are official correspondence.

Despite the above, this category of persons was still allowed to go abroad for study. However, already on September 14, 2022, the military leadership decided to cancel the possibility of passing this category of citizens from September 14, 2022.

So, the situation has developed in such a way that guaranteed by Part 1 of Art. 24 of the Constitution of Ukraine: the equality of constitutional rights and freedoms of people, as well as their equality before the law, were violated. Some students were given the opportunity to study abroad, others were denied such an opportunity. Actions of state authorities must comply with legislation without any exceptions. It is the observance of fundamental constitutional principles that are the foundations of a democratic, legal state.

Key words: *constitutional rights, European integration, crossing the state border, education seekers, martial law, democratic, legal state.*

У контексті євроінтеграційних процесів та становлення правової демократичної держави одним із напрямів розвитку сучасної української держави є дотримання конституційних норм. Особливо важливо дотримуватися основоположних принципів в умовах воєнного стану. Дотримання рівності конституційних прав і свободи людей є дуже важливим у разі перетину державного кордону під час дії воєнного стану.

З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України Радою національної безпеки і оборони України були висунені пропозиції щодо введення на території України воєнного стану. Відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції України [1] та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII [3] Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 [2] із 05 год. 30 хв. 24 лютого 2022 року було введено на всій території України воєнний стан.

Відповідно до п. 3 цього Указу із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних

інтересів юридичних осіб у межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII (далі – Закон). Згідно зі ст. 20 цього Закону, правовий статус та обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану визначаються відповідно до Конституції України та цього Закону [3]. В умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені ч. 2 ст. 64 Конституції України, в тому числі не можуть обмежуватися права, передбачені ч. 1 ст. 24 Конституції України, а саме рівність конституційних прав та свобод та рівність перед законом.

Із вищезазначеного видається, що із введенням воєнного стану було обмежено низку конституційних прав і свобод людини і громадянина, в тому числі передбачених статтею 33 Конституції України, а саме право кожного, хто на законних підставах перебуває на території України, вільно залишати її територію. Тут варто зазначити, що таке право не є абсолютним і може обмежуватися в умовах воєнного або надзвичайного стану (стаття 64 Конституції України) [1].

Таким чином, право вільно залишати територію України під час дії воєнного стану є обмеженим. Ці обмеження стосуються, зокрема, військовозобов'язаних осіб. Разом із тим Постановою КМУ «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами» від 27 січня 1995 р. № 57 [4] передбачений перелік військовозобов'язаних осіб, які мають право на перетин державного кордону під час дії воєнного стану. Крім осіб, зазначених у пунктах 2-1 та 2-2 цих Правил, також мають право інші військовозобов'язані особи, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації. Однак ця норма не поширюється на осіб, визначених в абзацах 2-8 ч. 3 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 р. № 3543-XII [5], в яких міститься перелік осіб, що не підлягають призову під час мобілізації. Серед них і здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти.

Відповідно до ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 р. № 3543-XII та ч. 9 ст. 17 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-XII право на відстрочку від призову на строкову військову службу для здобуття освіти також мають громадяни України, які в рамках міжнародних договорів України навчаються у закладах освіти інших держав [6].

У зазначеному Законі немає конкретизації щодо того, де знаходиться вищий заклад освіти: на території України чи за кордоном. Таким чином, по суті Кабінетом Міністрів України встановлено загальну заборону на перетин кордону будь-якими студентами під час дії воєнного стану.

Отже, відповідно до чинного законодавства України здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти (надалі - здобувачі освіти та/або чоловіки-студенти), підлягають призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період і мають право на відстрочку від призову, однак не мають право на перетин державного кордону під час дії воєнного стану.

Разом із тим необхідно нагадати, що 1 квітня 2022 р. із Постанови КМУ «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами» від 27 січня 1995 р. № 57 було видалено здобувачів фахової передвищої та вищої освіти із переліку категорій, яким можна виїжджати за кордон.

При цьому Адміністрація Державної прикордонної служби у своєму Листі-роз'ясненні органам Держприкордонслужби від 17.03.2022 р. № 23-6855/0/6-22-Вих «Щодо порядку організації виїзду за кордон на період дії правового режиму воєнного стану» дала роз'яснення щодо порядку організації виїзду за кордон на період дії правового режиму воєнного стану для певної категорії осіб, у тому числі і для здобувачів освіти [7].

Відповідно до ч. 9 п. 3 цього Листа-роз'яснення обмеження щодо заборони на період дії правового режиму воєнного стану виїзду за межі України громадян України чоловічої статі віком від 18 до 60 років не застосовуються до осіб: здобувачів фахової передвищої та вищої освіти, асистентів-стажистів, аспірантів та докторантів, які навчаються за кордоном за денною або дуальною формами здобуття освіти (студенти, слухачі). Підтверджуючими документами можуть бути: довідки про відстрочку, видані військкоматами про тимчасову непридатність (від 1 до 6 місяців) до військової служби [7].

Адміністрація Державної прикордонної служби у своєму Листі органам Держприкордонслужби в доповнення до № 23-6855/0/6-22-Вих від 17.03.2022 р. «Щодо порядку організації виїзду за кордон на період дії правового режиму воєнного стану», за інформацією Генерального штабу Збройних сил України від 24.03.2022 р. № 300/1/С/962 відповідно до Листа Міністерства оборони України № 220/1987 від 28.03.2022 р., щодо громадян України, які навчаються у закладах освіти за кордоном та на час оголошення мобілізації пере-

бували на території України та не можуть в установленому порядку виїхати за межі України для продовження навчання, органами військового управління надано вказівку територіальним центрам комплектування та соціальної підтримки стосовно призовників та військовозобов'язаних, яким надано відстрочку від призову для продовження навчання, зокрема за кордоном, відповідно до ч. 9, 15 ст. 17 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25.03.1992 р. № 2232-XII та а. 18 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 р. № 3543-XII у військово-облікових документах зробити відповідні записи щодо надання їм відстрочки від призову (призову за мобілізацією) та надання дозволу відповідного керівника територіального центру комплектування та соціальної підтримки для виїзду за кордон [7].

Пізніше Листом Головнокомандувача ЗСУ від 03.04.2022 р. № 300/1/С/1079 [8] було визначено форму довідки для виїзду за кордон для здобувачів фахової передвищої та вищої освіти, асистентів-стажистів, аспірантів та докторантів, які навчаються за кордоном за денною або дуальною формами здобуття освіти (немає у відкритому доступі). Таким чином, військкомати отримали розпорядження надавати відстрочку та дозвіл на перетин кордону тим, хто навчається в іноземних вишах. Після цього центри комплектування почали надавати довідки студентам іноземних вузів для виїзду за кордон, а на офіційному сайті Державної прикордонної служби України [9] з'явилася інформація, що здобувачі фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти (студенти, слухачі) у закладах освіти за кордоном і на час оголошення мобілізації перебували на території України та не змогли в установленому порядку виїхати за межі України для продовження навчання, мають право на виїзд з України у разі наявності необхідних документів, та зазначався виключний перелік таких документів. Серед них:

- студентський квиток або студентська віза;
- перекладені та нотаріально завірени документи навчання особи у закордонному виші;
- військово-облікові документи із записом щодо надання їм відстрочки від призову (призову за мобілізацією);
- довідка, видана територіальним центром комплектування та соціальної підтримки для виїзду за кордон для здобувачів фахової передвищої та вищої освіти, асистентів-стажистів, аспірантів та докторантів, які навчаються за кордоном за денною або дуальною формами здобуття освіти [9].

Таким чином, вищезазначеними листами та розпорядженнями фактично було надано дозвіл на перетин кордону здобувачами освіти, які

навчалися за кордоном. Разом із тим ці виключення не стосувалися здобувачів освіти українських вишів. Також варто зазначити, що жодних змін до законодавства України не було внесено, в тому числі і до Постанови КМУ «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами» від 27 січня 1995 р. № 57.

Відповідно до чинного законодавства України листи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади не є нормативно-правовими актами і не можуть встановлювати нові правові норми, а мають лише інформаційний, рекомендаційний, роз'яснювальний характер та є службовою кореспонденцією.

Також Голова Адміністрації Держприкордонслужби не наділений повноваженнями видавати листи з роз'ясненнями нормативних актів Кабінету Міністрів України, оскільки Положенням про Адміністрацію Державної прикордонної служби України, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 року № 533, це не передбачено.

З огляду на те, що зміни не були внесені до потрібних нормативно-правових актів практика склалася таким чином, що територіальні центри комплектування та соціальної підтримки надавали відстрочку від призову здобувачам освіти (і тим, що навчалися за кордоном на момент оголошення воєнного стану, і тим, які вступили до іноземних вищих навчальних закладів уже після введення воєнного стану) та дозволи на перетин державного кордону. Разом із тим часто відмовляли у наданні необхідних довідок (дозволів) для перетину кордону, керуючись тим, що немає відповідних положень у законодавстві України. Крім того, часто мотивували свою відмову тим, що документи здобувача підроблені та вимагали проставлення апостилю на всіх документах, у тому числі на довідках про навчання. Проставлення апостилю вимагалось навіть на документах, що були видані університетами країн, з якими Україна має міжнародні угоди. З огляду на те, що більшість країн не проставляє апостилю на довідках, зокрема, в такій країні, як Республіка Польща [10], апостилю можна поставити лише на учбові документи, такі як атестат, диплом та інші, а не на довідки про навчання. В такій ситуації у здобувача освіти залишалися два варіанти вирішення цього питання: проставлення апостилю у суді країни, де він навчається, однак лише на копії відповідного документа, та проставлення апостилю на офіційних перекладах таких документів (присяжних перекладах), зроблених також у країні, в якій здобувач отримує освіту.

В Республіці Польща вищезазначені апостили мають таку форму:

Рис. 1. Судовий апостилю країни Польщі

Рис. 2. Апостилю присяжного перекладу країни Польщі

Рис. 3. Апостилю NAWA (Narodowa Agencja Wymiany Akademickiej - Польське національне агентство з питань академічного обміну), який проставляється лише на учбових документах

Іноколи здобувачі проставляли апостиль на перекладі, що був зроблений в Україні, однак такий варіант не приймався територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки. Отже, проставлення апостилю на саму довідку є неможливим. При цьому справедливо зазначити, що проставлення апостилю не передбачалося вищезазначеними листами та розпорядженнями та не містилося на офіційному сайті Держприкордонслужби України, а підтвердження факту навчання здобувачів в іноземних вишах легко перевірялося на офіційному сайті такого вишу та телефонним дзвінком до вищого навчального закладу. Крім того, таку перевірку можна було здійснити і через офіційний запит до відповідного вишу. Таким чином, за наявності єдиного алгоритму дій, які містяться у вищезазначених роз'ясненнях та рекомендаціях органами державної влади, трактувалися та застосовувалися вони по-різному.

З огляду на складнощі, що виникали у разі збору всіх документів та перетині кордону, було складено петицію про надання дозволу студентам-чоловікам, які навчаються за кордоном, виїжджати за межі України, яка набрала 25 тисяч голосів. Зокрема, вона мала такий зміст: «Прошу офіційно надати дозвіл на перетин державного кордону студентам-чоловікам (18-60 років), які навчаються в закордонних навчальних закладах за програмами бакалавра, магістратури або аспірантури. Йдеться про тих, хто вступив до 24 лютого 2022 року та після цієї дати» [11].

Автори не заперечують того факту, що дійсно мало місце масове підроблення документів, про що свідчить статистика. Зокрема, статистика прикордонників показує, що лише за липень-серпень на кордоні виявили близько 600 чоловіків, які показали підроблені документи про навчання у закордонних навчальних закладах. Через це вище військове керівництво ухвалило рішення

з 14 вересня 2022 р. скасувати можливість пропуску цієї категорії громадян [12]. Важливо підкреслити, що таке рішення не було відображене ані в листах Адміністрації Державної прикордонної служби, ані в листах Міністерства оборони України та листах Головнокомандувача ЗСУ. Про таке рішення стало відомо багатьом студентам лише на пунктах пропуску. Пізніше цю інформацію повідомив речник Державної прикордонної служби України Андрій Демченко, зазначивши, що вище військове керівництво скасувало таку можливість у зв'язку із масовими підробками документів для нелегального перетину кордону. Разом із тим було і є багато здобувачів освіти, які дійсно навчаються в іноземних вишах, однак втратили можливість виїхати за кордон для навчання.

Зараз студенти іноземних вишів, яких не пропустили через митний кордон України на навчання за кордон ще у серпні, отримали рішення на свою користь у судах. Зокрема, 13 жовтня 2022 р. Харківський окружний адміністративний суд виніс рішення по справі № 520/6229/22, яким було частково задоволено позов позивача-студента, а також визнано протиправним та скасування рішення прикордонної служби про відмову у перетинанні державного кордону України. Крім того, з відповідача було стягнуто сплачений судовий збір у розмірі 793 грн і понесені судові витрати на професійну правничу допомогу у сумі 10 000 грн [13].

Подібну справу № 380/11537/22 28 жовтня 2022 р. розглядав Львівський окружний адміністративний суд. Він виявив, що оскаржене рішення є протиправним та підлягає скасуванню, тому позовні вимоги є обґрунтованими та підлягають задоволенню. У цьому випадку розглядалася відмова у перетині державного кордону випускника військової кафедри, офіцера запасу, який не був мобілізований. Позовні вимоги було обґрунтовано тим, що позивач був здобувачем

The screenshot shows the official website for electronic petitions in Ukraine. At the top, there is a header with the Ukrainian coat of arms, the text 'ЕЛЕКТРОННІ ПЕТИЦІЇ' (Electronic Petitions), and the subtitle 'Офіційний інтернет-представництво Президента України' (Official Internet Representation of the President of Ukraine). There are buttons for '+ СТВОРИТИ ПЕТИЦІЮ' (Create Petition) and a search bar 'Шукати електронні петиції'. Below the header, the main content area displays the title of the petition: 'Офіційно дозволити виїзд студентам-чоловікам, які навчаються закордоном' (Officially allow the entry of male students who study abroad). It includes the author's name 'Автор (ініціатор): Степан Тарас Володимирович' and the date of submission 'Дата впровадження: 10 вересня 2022'. A large blue circle graphic shows the number of signatures: '25112' (with 'голосів з 25000' and 'вибірками' below it). At the bottom right, it indicates the status: 'Статус: Очікує на розгляд' (Status: Awaiting review) and 'Залишилося 37 днів' (37 days remaining).

вищої освіти, який навчається за кордоном у Республіці Польща [13].

Суд констатував, що за таких обставин рішення про заборону виїзду з країни було втручанням у свободу пересування особи, котре, очевидно, не було «необхідним в демократичному суспільстві», адже держава в особі керівника органу військового управління за місцем обліку військовозобов'язаного прийняла рішення не призивати його за мобілізацією та надала йому дозвіл на виїзд за кордон з метою навчання.

Отже, ситуація склалася таким чином, що гарантована ч. 1 ст. 24 Конституції України рівність конституційних прав і свободи людей, а також їх рівність перед законом були порушені. Одним здобувачам освіти була дана можливість виїхати за кордон для навчання, інші такої можливості були позбавлені. Крім того, частина студентів змогли виїхати за кордон до 14 вересня 2022 р., а інша через постійні додаткові вимоги щодо переліку документів та їх змісту не змогла отримати відповідні дозволи та перетнути кордон. Дії органів державної влади повинні відповідати законодавству без будь-яких винятків для окремих категорій осіб. Для подальшого здійснення європейської інтеграції України як демократичної, правової держави дотримання основоположних конституційних принципів є першочерговим принципом, оскільки у багатьох демократичних державах світу головним стимулом дотримання конституції і визнання принципу верховенства конституції є повага до неї та незаперечне визнання конституціоналізму як базисної цінності, правової культури та правової свідомості.

Література

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 46. Ст. 2497.
3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
4. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами : Постанова КМУ від 27.01.1995 р. № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.12.2022).
5. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416.

6. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 385.

7. Щодо порядку організації виїзду за кордон на період дії правового режиму воєнного стану : Адміністрація Державної прикордонної служби України від 17.03.2022 № 23-6081/0/6-22-Вих. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/images/0/03/Щодо_порядку_організації_виїзду_за_кордон_на_період_дії_правового_режиму_воєнного_стану.pdf (дата звернення: 10.12.2022).

8. Лист Головнокомандувача ЗСУ від 03.04.2022 р. № 300/1/С/1079. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/mobilizaciyna-robota/2022/05/19/Lyst.HK.ZSU.31.03.2022-300.1.S.1046-Pro.Por.bron.19.05.2022.pdf> (дата звернення: 10.12.2022).

9. Перетинання державного кордону під час правового режиму воєнного стану. Сайт Державної прикордонної служби. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/peretinannya-derzhavnogo-kordonu-pid-chas-pravovogo-rezhimu-vonnogo-stanu-pitannya-vidpovid/> (дата звернення: 10.12.2022).

10. Narodowa Agencja Wymiany Akademickiej. URL: <https://nawa.gov.pl/ukraina> (дата звернення: 10.12.2022).

11. Петиція до Президента України «Офіційно дозволити виїзд студентам-чоловікам, які навчаються за кордоном». URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/158664> (дата звернення: 10.12.2022).

12. Юридичний інтернет-ресурс «Протокол UA». Аналітична стаття адвоката Рогозіна С.Л. URL: https://protocol.ua/ua/peretin_kordonu_ukraini_studentami_dlya_viizdu_do_inshih_dergav_chi_zminilasya_situatsiya/ (дата звернення: 10.12.2022).

13. Юридична практика: суди розглянули позови студентів, яких не випустили на навчання за кордон. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/juridichna-praktika-sudi-rozhljanuli-pozovi-studentiv-jakikh-ne-vipustili-nanavchannja-za-kordon.html> (дата звернення: 10.12.2022).

Кузніченко О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри цивільного
та трудового права
Одеського національного морського університету

Менсо І. В.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільного
та трудового права
Одеського національного морського університету,
адвокат